

UOT 1(091)

Faiq Ələkbərli,
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası,
f.f.d., dosent
faikalekperov@mail.ru

ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏNİN MİLLİ-DİNİ MAARİFÇİLİK VƏ İCTİMAİ-SİYASİ GÖRÜŞLƏRİ

Məqalədə Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Ömər Faiq Nemanzadənin dünyagörüşündə milli maarifçilik, din, yeniləşmə, milli dil və digər məsələlərindən bəhs olunur. Burada bildirilir ki, Nemanzadənin milli maarifçilik görüşlərində mühafizəkarlığın tənqidi və çağdaş dövrün şərtləri ilə ayaqlaşma mühüm yer tutmuşdur. Belə ki, Ömər Faiq Azərbaycan xalqının milli oyanışı üçün maarifçiliyi mühüm yol kimi görtmüş, cəmiyyətdə islahatların aparılmasının tərəfdarı kimi çıxış etmişdir. Nemanzadənin Qərb mədəniyyətinə meyilliyinin səbəbləri ilə yanaşı, ancaq bu zaman avropalaşmamaq məsələsində ehtiyatla olmağın əhəmiyyəti də göstərilmişdir. Ömər Faiq Şərq mədəniyyətini, o cümlədən son əsrlərdə tənəzzül içində olan İslam mədəniyyətini tənqid edərkən də heç bir zaman radikallığa varmamış, bu məsələlərdə diqqətli olmağa çalışmışdır. Nemanzadənin əsas tənqid hədəfi İslam dini, ya da Quran deyil, həmin dinin adından çıxış edən ikiüzlü ruhanilər və mollalar olmuşdur. Ömər Faiq əsas diqqəti islamlığın çağdaş dövrün tələbələrinə uyğunlaşdırılması üçün islahatların aparılmasına yönəlmişdir. Eyni zamanda, məqalədə Ömər Faiqın ictimai-siyasi görüşləri də şərh edilmiş, onun Azərbaycan xalqının, Azərbaycan türklərinin gələcəyi ilə bağlı düşüncələri təhlil olunmuşdur. Belə ki, Nemanzadə Türk kimliyinin dərkini çox vacib hesab etməklə yanaşı, onun həm də bir dünyagörüş olmasını da ortaya qoymağa çalışmışdır. Bu baxımdan Nemanzadə türklüyün dərkini çox vacib olmasını soydaşlarına çatdırmağa çalışmış, məhz türklük əsasında Azərbaycan xalqının yenidən istiqlalə qovuşacağına inanmışdır.

Məqsəd - Ömər Faiq Nemanzadənin milli-dini maarifçilik və türkçülük ideyalarını təhlil etmək.

Metodologiya – müqayisəli təhlil, varislik, ideyaların ötürülməsi, analiz.

Tədqiqatın nəticələri - Ömər Faiq Nemanzadənin ideyaları ilə çağdaş dövrün ictimai-siyasi və ideoloji tələbləri arasında uzlaşdırmaların axtarılması

Açar sözlər: Milli maarifçilik, Qərb mədəniyyəti, Azərbaycan Türk mədəniyyəti, Türkçülük, Milli istiqlal, Türk birliyi

Giriş

Ömər Faiq Nemanzadə (1872-1937) Ahıska qəzasının Azqur kəndində anadan olmuş, bir neçə il molla məktəbinə getsə də, dinə maraq göstərməmiş və yenidən açılmış rus-tatar məktəbinə daxil olmuşdur. Atasını Qori müəllimlər seminariyasına qoymaq istəsə də, anasının təkidilə 1882-ci ildə İstanbula gedərək "Fəth" məktəbində təhsilini davam etdirmiş, təbiət elmlərinə həvəsi olduğuna görə sonradan "Darülfəq" məktəbinə daxil olmuşdur. 1891-ci ildə həmin məktəbi bitirdikdən sonra Qalata Poçt və Teleqraf İdarəsində əmək fəaliyyətinə başlamışdır.

1894-cü ildə, Ahıskada milli münasibətlərin kəskinləşməsi dövründə vətənə qayıdan Ömər Faiq az sonra Şəkidə ilk üsuli-cədid məktəbində (1894-1896), Şəki Cəmiyyəti məktəbində (1898-1900)

müəllim işləmişdir. 1900-1902-ci illərdə Şamaxıda fəaliyyət göstərən Ö.Faiq Şamaxıda baş vermiş zəlzələdən sonra Tiflisə getmiş və “Şərqi-Rus” qəzetində işləməyə başlamışdır. 1905-ci ildə “Şərqi-Rus” bağlandıqdan sonra o, C.Məmmədquluzadə ilə birlikdə qəzetin mətbəəsini alıb “Qeyrət” adı altında dövrlə ayaqlaşan kitablar, az sonra da (1906) “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşr etməyə başlamışlar.

1910-cu illərin əvvəllərində “Molla Nəsrəddin”lə əlaqələrini kəsən Ömər Faiq 1917-1920-ci illərdə Ahıska bölgəsində fəaliyyət göstərmişdir. Cənub-Qərbi Qafqaz Türk Respublikasının liderlərindən biri olan, ancaq altı aydan sonra menşeviklər Gürcüstanı ələ keçirib həmin respublika ləğv olunduqdan sonra o, Gürcüstan menşevik hökumətindən Ahıska və Ahılkalək əyalətlərinə muxtariyyət tələb etmişdir. Gürcüstanın antitürk siyasi şiddətinə qarşı çıxan Ömər Faiq 1918-ci ildə üç dəfə həbs olunmuş, həbsdən çıxdıqdan sonra Bakıya gələrək 1919-cu ildə Bakı Polis idarəsində çalışmış, 1920-ci ildə isə yenidən Gürcüstana qayıtmışdır.

27 Aprel işğalından sonra Gəncə Ziraət Texnikumunun direktoru işləmiş Ömər Faiq, çox keçmədən Gürcüstanda müsəlman işləri üzrə komitənin sədri təyin edilmişdir. 1923-cü ildə yenidən Azərbaycana dönmə Nəmanzadə 1924-cü ildə Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığında işə düzəlmiş, dərslərin hazırlanmasına və onların çap edilməsinə yardım etmişdir. 1927-ci ildə pensiyaya çıxdıqdan sonra Ö.Faiq “Xatirələrim” üzərində çalışmışdır. Nəmanzadə 1937-ci ilin yayında Ahıskada olarkən həmin rayonun prokuroru Odabaşyanın sərəncamı ilə həbs olunmuş və Gürcüstan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığının nəzdindəki “üçlüy”ün qərarı ilə güllələnmişdir.

Milli maarifçilik görüşləri

O, yaradıcılığının ilk dövrlərindən etibarən İslam-Türk aləminin geriliyinin səbəblərini araşdırmış, mövhumatçılığı və xurafatı tənqid atəsinə tutmuşdur. Ancaq C.Məmmədquluzadə, Ə.Qəmküsar və başqa “molla nəsrəddinçi”lər islam dininə daha ifrat tənqidi yanaşmışdırlarsa, onlardan fərqli olaraq Ömər Faiq islam dinini və milli mədəniyyəti daha dərinədən öyrənməyin vacibliyini qeyd etmişdir.

Ömər Faiqə görə, Yaradanın ilk bəxşişi olan əql sayəsində artıq bəşər övladı bir çox sirləri anlamaqda, kəşf etməkdədir. Bununla da maarif arzusunun, birlik fikrinin, insanlığın yavaş-yavaş inkişaf etdiyini yazan Nəmanzadə hesab edirdi ki, yeni kəşflər, ixtiralar ən bəsit bir otun, bitkinin özündə belə Yaradanın əzəmətinə göstərir. O, yazırdı: ““Hər vərəqəş dəftər ist mərifəti-gerdikar” (“hər vərəqi varlıq mərifətinin bir dəftəridir”) ilə “olsa istedad arifi-qabil idraki-vəhy... həqq irsalına hər zərrədir bir Cəbrayıl” (“arifin istedadı ilahiyyəti dərk etməyə qabil olsa... haqqa çatmağa Cəbrayıl bir zərrədir”) hikmətlərinin boş yerə söylənmədiyi anlaşılır, zühura gələn hər məxluqat və mövcudun mütləq bir səbəb və hikməti-ilahiyyəyə müvafiq bir surətdə xəlf buyurulduğu sirr bilinir, həqq-təala təbiətin təsir və iqtizasını bir səbəbi-xilqət olaraq bəxş buyurduğu fəhm edilir. Buna binaən heç bir şeyin bilasəbəb zühuru gözlənmir. Anlamadıqları qədrə təqdiri-qisməti bəhanə edən tənbellər, səfehlər kimi Həqqin ən böyük neməti, əsrari-ilahiyyənin, cəlvəgahı, təkalifi-şəriyyənin məhəli-təhəmmülü olan əql boş yerə çevrəldilmir. Məsələn, su, atəş və ya bir otun, meyvənin nə sürətlə Allahın verdiyi hansı səbəblə vücuda gəldiyi düşünülür. Qış ortasında gözəl bir çiçək, xoş bir meyvə hüsulə gətirmək üçün artıq baharın gəlməsi, istinin, hərərin zühuru gözlənmir. Neməti-ilahiyyə olan əql ilə təbiət tədqiq və təqlid edilir” (1, s. 22-23). Onun fikrincə, vaxtilə əql sayəsində avropalılardan irəlində olan İslam xalqlarının bu gün mədəniyyəti, elmi orada araması, üstəlik bu mədəniyyəti də paltarda, dildə görüb onları yamsılamaları qətiyyəən doğru deyildir. Nəmanzadəyə görə, artıq avamlar da elmin, mərifətin qədrini anlayıb qanır, sadəcə bu gözəl səmtə getmək yolunu, qaydasını bilmirlər: “Buna görə elm yollarını bunlara sözlə deyil, işlə, öncüllük olmaqla bildirməlidir. Yoxsa sözü hər kəs söylər, amma işi hər kəs yapa bilməz. Bu cəhətlə böyüklərimizdən bizə quru söz deyil, ciddi ürək, qeyrət, iş lazımdır” (1, s. 24).

Ona görə, artıq müsəlmanlar da oyanmalı, qonşu millətlərdən geri qalmamalıdır: “Bizlər hələ cəhalətin qurbanı, avropalıların nökrəri, daha açığı qonşularımızın sağılan inəyi mənzilində, məzəllətdə qalmıyıq. İlahi, bizim millətin mərifət baharı nə vaxt gələcək? Elm çiçəklərimiz nə

zaman açılacaq? Həmişə belə gözü bağlı, dili lalmı qalacağız? Bu nə halətdir ki, düşmüşük? Bu nə yüküdür ki, biz çəkiriz? Daha nə zamana qədər bu cəhalət boyunduruğundan qurtara bilməyəcəyiz? Axır biz də insanıq. Cəhalət ilə puç olub gedən mərifət ilə səlamətə çıxan millətlərdən ibrət alalım! Edəlim ki, bizə öncüllük, rəhbərlik edib, nümunə-misal olmuşlar” (1, s. 25). Nemanzadəyə görə, xurafata və mövhumata qarşı mübarizə aparmaq, islahatlar həyata keçirmək üçün çox gecdir. Çıxış yolu müasir avropalıların vaxtilə keçdikləri körpüdən getməkdir. O, yazırdı: “Daha bu körpünü buraxıb boğula-boğula sudan keçmənin nə ləzzəti var? Bu gün aləmi-islamiyyətin işıqlı yerlərində Avropada vücuda gətirilən açıq, asan, faydalı kitablar, əsərlər, alətlər gündən-günə çoxalmaqda, alimlər onlardan istifadə etməkdədir” (1, s. 26).

Ö.F.Nemanzadə yazırdı ki, müsəlmanların cahil, avam, nadan olmasının günahkarı islam deyil, onların bu dini səhv başa düşmələridir. Onun fikrincə, “Şükür Allaha, islamam” deyib, yuxulayıb, həqir, fəqir, cahil, qafil qalmış və avropalılar islam mədəniyyətini öyrənib irəli getdikləri halda, biz bir millət kimi hələ də yerimizdə sayırıq. O, yazır: “Qardaşlar, acı, lakin doğru sözdən inciməyolim. Dərdini söyləməyən dərman bulmaz. Qızdırma üçün hər zaman şəkər, qəndiyyə içmək yerinə bir az da xinə içəlim. Şükür Allaha, dünyanın hali gözümüzün önündədir. Çinlilər kimi dünyanın bir kənarında deyil, dünyanın hər tərəfində, hətta mədəni millətləri ilə torpaq, qapı qonşusuyuz. Çinlilər belə Avropanın bir dəfə vurduğu zərbə ilə oyanmağa başlayır, biz nə qədər hissiz və vicdansız ki, vücudumuz parçalanır, ürəyimiz dağılır, namusumuz ayaqlar altına alınır, həqiriliyimiz, alçaqlığımız yerin dibinə keçir, keçir də yenə bir kərə olsun gözümüzü açmaq, ibrət almaq istəmiriz. Of, insan fikir edəndə divanə olmaq istəyir. Nədir bugünkü dərəkəmiş, nədir qonşular arasındakı həqarətimiz? Yeri gələndə qədim ərəb mədəniyyəti ilə fəxr edirik. Avropalılar mədəniyyəti islamlardan aldı deyə, şişiriz. Amma bir kərə fikir edəlim ki, bu bizim üçün nə qədər ayıbdır. Avropa xaçpərəst ola-ola qədim islam mədəniyyətini qəbul etsin də, biz öz malımızı almaqda, öyünməkdə bu dərəcə inad göstərək? Üzrümüz qəbahətdən böyükdür. Utanalım!.. Utanalım!..” (1, s. 27).

Ömər Faiq hesab edirdi ki, keçmiş islam mədəniyyəti ilə öyünüb yerində saymaq olmaz. Onun fikrincə, hər bir dinin və millətin üstünlüyü zamanə ilə ayaqlaşmasıdır. Artıq müsəlmanlar da bilməlidirlər ki, son iki-üç əsrdir məğlub olmaqdadırlar və bunun qarşısını almaq üçün gecə-gündüz çalışmalıdırlar

Ömər Faiqə görə, o, millətlər də yenidən inkişaf edirlər ki, tapındıqları dinlərini, adət-ənənələrini zamanəyə görə uzlaşdırırlar. Çünki zamanəyə görə dəyişmək hər zaman vacib olmuşdur. Hətta, bu səbəbdəndir ki, Allah hər bir zamanın öz tələblərinə uyğun olaraq bir yaxud, bir neçə peyğəmbər göndərmişdir. O, yazırdı: “İndi həzrət Adəmdən axır zaman peyğəmbərinə qədər keçən zamanı yüz iyirmi dörd min il fərz və təxmin edərsək, ildə beş peyğəmbər gəlmiş imiş. Demək olur ki, bunlardan bəziləri əslafının təbliğinə məmur olduğu əhkam və əməli cüzi bir təgyirlə təbliğə məmur olmuş isələr də, çoxunun məzhəb və şəriətinin surəti icrası bütün-bütün ayrı idi. Böylə olması da labüd və lazımdı. Bu səbəblədir ki, həzrəti Məhəmmədin ümməti olan bizlər indiki məzhəb və əməllərimizlə nə surətlə müsəlman isək, keçmiş cümlə peyğəmbərlərin ümmətləri də əksərişi bizimkilərə müxalif olan əməllərilə bərabər yenə xalis-müxlis müsəlman idi” (1, s. 56).

Bu baxımdan Ö.Faiq hesab edirdi ki, zamanəyə görə dini əməllərin dəyişilməsi əsas islamiyyəti əsla dəyişmir. Onun fikrincə, bu hal, yəni dini əməllərin zamanəyə görə dəyişilməsi işlərimizin də zamanaya görə dəyişilməsinə bir nümunədir: “Hər dürlü etiqa-di-əməldə əsasən bir olan islamın fel və əməldə az-çox fərqli olaraq Hənəfi, Şafi, Maliki şöbələrinə ayrılması əcaba zaman və halın (özgə səbəblər və müəssirlər də məlum isə, cümləsinin həqiqi müəssiri yenə zamandır) təsir və icabına görə deyil də nədir? Hətta müctəhid din vücut və lüzumu zamanənənin tələblərinə görə hərəkət etmək lazım olduğu hökmü əsasına görə deyilmi? Bir az daha irəlilərə gedək: zamanın tələbinə görə təbdili-əməl və təgyiri-hərəkətə ən həkimanə şahid axtarsaq, yenə həzrəti peyğəmbərin öz vaxti-səadətlərində tapacağıq. Tapacağıq ki, o hallar, o hikmətlər bir yerdə sancılıb yatıb, tərپənmək istəməyən biz tənbellərə birər ibrət və nümunə olsun” (1, s. 56).

O, hesab edirdi ki, islamda islahatlar aparılmalı və bu zaman Avropanı təqliddən uzaq durmaq lazımdır. O bildirirdi ki, müsəlmanlar geyimdə, məişətdə avropalıları təqlid etdikləri halda

mədəniyyət və maarif sahəsində onlardan xeyli geridədirlər: “Aman ya rəbbi! Bizlərin bu dərəcə qafilanə, meymunca təqlidimizin bir misli daha bir millətdə tapılsaydı? Ev əşyamızı avropalılarınkına oxşadıb tez-tez dəyişdirdiyimiz, hər gün köhnələrinin yerinə təzələrini qoymağa çalışdığımız halda, bizlərin əsil həyatına, milli bəqamıza səbəb olacaq çürük qafamızı, kifli beynimizi, yaşlanmış fikrimizi, zəhərli adətlərimizi, meymunca təqlidimizi əslə dəyişdirmək, islah etmək istəmirik. Avropa əşyasına olan meylimizə, firəng malına olan məftuniyyətimizə, arzumuzə baxsalar – tamam bir avropalıyıq. Amma maarif, mədəniyyət, cəmiyyət xüsusunda fikirlərimizi, əməllərimizi diqqətə alsalar – küflü bir fanatik, ən cahil mütəəssib bir türkünə, buxaralıyıq. Bunlarla bərabər ortada yad-əcnəbi surətində bir müsəlmanlıq sözü gəzib duruyor. Amma inanılsın ki, cümlənin sözü, iddiası həp bəhanə, yalançı sufilik, özgüləri aldadıcılıq, cib doldurmaqlıq, qərəz və mənfəətə xidmətdir” (1, s. 58). Nəmanzadə yazırdı ki, millət uğrunda, onun cəhalətdən qurtulub inkişaf etməsi üçün maariflənmək, çalışmaq, himmət göstərmək lazımdır: “Görürüz ki, bir ovuc millətlər zamanəyə görə olan maarif və səyi və himmətləri sayəsində milyonlarca cahil, qafil insanları özlərinə maddi, mənəvi əsir edirlər. Hər millət öz camaatı, öz milləti uğrunda varını, yoxunu, hətta canını fəda eləyir ki, əsarətə, həqarətə giriftar olmasınlar. Bir az əqli başında olan millətlər özgə gurultulara, özgülərin əhvalına qulaq verməklə bərabər bütün qüvvələrini, qeyrətlərini, fikirlərini öz millətlərinin tərəqqisinə həsr edirlər. Amma bizlər... Ah, bizlər guya hər vacibli milli işimizi qurtarıb arxayın, rahat olmuşuz kimi oturub gözəl-gözəl fürsətləri itirib ağzımızı özgülərin əsərlərinə qarşı açıb qalmışıq. Qulaqlarımızı özgülərin sözlərinə tikib durmuşuq. Beynimizi bizə əsla xeyri olmayan boş politika və cəfəngiyyat ilə çürüdüüb öz işimizdə məəttəl qalmışıq, qalırıq” (1, s. 60).

O, doğru yazırdı ki, bu məsələdə İslam dininə, yəni Qurani-Kərimə və hədislərə müraciət edərkən də, müsəlmanlara tövsiyyə edilən ayə və kəlamları da öz bildiyimiz kimi yozur, inkişaf etmək yolu yox, yerimizdə saymaq düşüncəsini əsas götürürük: “Əsil islamıyyətdən, zamanənin tələblərindən xəbərsiz yarıırıq, halbuki zaman dəyişir, dünya dəyişir, hər şey dəyişir, hər millət dəyişir, hər zərrə dəyişir... İnsaf və mürvətdir ki, bizlər hər şeydən də dışarı olaq? Dəyişməli, biz də mütləq dünyəvi əməllərimizi, göz görə təhlükələrə, səfalətlərə sürükləyən köhnə adətlərimizi, cahilanə fikirlərimizi, əməllərimizi dəyişməliyik. Və illa özgülər bizləri bütün özgə yolda dəyişdirib yox edərlər...” (1, s. 61).

Ömər Faiqin o fikrənə qatılıraq ki, bir toplum təməl prinsiplərdən uzaqlaşmadan öz milli-dini adət-ənənələrini yaşadıqları zamanlarına uyğunlaşdırmalıdırlar. Əgər bunu, həmin toplumun özü etməyi bacarmasa, o zaman digər yad toplumların təsiri altına düşəcəkdir. Ancaq bu yeniləşmələr isə ağılla və soyuqanlı şəkildə həyata keçirilməli, bu zaman sözün əsil mənasında müdrik olanların fikirləri ilə hesablaşılmalıdır. Məsələn, milli-dini adət-ənənələrin zamanə ilə ayaqlaşmasını, ona uyğunlaşdırılmasını Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə və digər böyükələrimizin, müdrikələrimizin irəli sürməsi daha məqsədəuyğun idi, nəinki hansısa ikiüzlü, yalançı üləmaların, ziyalıların.

Bu anlamda Nəmanzadə “Əhməd bəy Ağayev” məqaləsində doğru yazırdı ki, islam dinini ruhanilərin dilindən deyil, Ə.Ağaoğlu kimi əsil elm adamların əsərlərindən öyrənmək lazımdır. Belə ki, Ə.Ağaoğlu indiyə qədər pərdə arxasında qalan bir çox keçmiş islam adət-ənənələrimizi, milli mədəniyyətimizi, eləcə də xilas yolumuzu doğru göstərir. Ö.Faiq yazırdı: “Hələ islam siyasəti və əhvalı barəsində qayət vüqfanə yazdığı məqalələr həqiqətən bizdə misli nadir görünən elmi məlumatlardır. Bu yolda açdığı cığır və bu cığır ilə bizlərə bildirdiyi yeni-yeni elmlər, işarə elədiyi ülvü məqsədlər, müqəddəs əməllər istiqbali-millət üçün birər bəraəti-estehlal, birər bəraəti-feyz və tərəqqi olsa şayandır” (1, s. 36-37).

“Molla Nəsrəddin” bağlandı” (1907) məqaləsində Ö.Faiq qeyd edirdi ki, jurnalın bağlanması yalançı millətçilər, islam xainləri əsas rol oynamışdır: “Bildim ki, maarif ağacımızı içindən yeyən yenə öz qurdumuzdur. Bildim ki, millətimizin hüququnu məhv edən, millət qəlbini kəsməyə çalışan baltanın sapı yenə bizdəndir. Bildim ki, müsəlman donundakı islam xainləri, “Molla Nəsrəddin”in 22-ci nömrəsində ayıların, qurdların, aslanların parçalanmış islamı qapıb

yeməkləri barəsindəki şəkilləri əldə dəstəvüz edib “Molla Nəsrəddin”i hökumətə asi göstərən alçaqlar nə cür müsəlmanlardır” (1, s. 143).

Qeyd edək ki, SSRİ dövründə Əziz Mirəhmədov yazırdı ki, «Molla Nəsrəddin» jurnalının tutduğu cəbhə əsas etibarilə bolşeviklərin minimum proqramına yaxın olsa da (2, s. 88), jurnalın əməkdaşlarından bəziləri (Ö.F.Nemanzadə, Ü.Hacıbəyli və b.) milli burjuaziyaya da meyil göstərmişlərdir: «Söz yox ki, bəzi molla-nəsrəddinçilərin görüşlərindəki xırda burjuva mütərəddüdlüyü, onların ictimai hadisələri anlamaqdakı məhdudluğu jurnalın səhifələrində əks olunmaya bilməzdi» (2, s. 90). Deməli, SSRİ dövrünün Azərbaycan müəllifləri (Ə.Mirəhmədov, F.Q. Köçərli və b.) bir çox hallarda qəsdən «molla-nəsrəddinçi»lərin hamısını bolşevikləşdirməyə, yəni marksizm-leninizmə bağlamağa çalışmış (3, s. 69), ancaq bəzən də məcburiyyətdən onların arasından milli ruhda çıxış edənləri xırda burjuvalıqda ittiham etmişlər. Ancaq Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Ömər Faiqin “Molla Nəsrəddin” jurnallarındakı yazılarını yenidən təhlil edən akademik Firudin Köçərli onu mübariz bir “molla nəsrəddinçi” olaraq qələmə vermişdir. Köçərliyə görə, Nemanzadənin bu jurnaldakı milli maarifçilik fəaliyyəti çox mühüm yer tutmuşdur (4, s. 25-26).

Dini maarifçilik görüşləri

Məşhur “Dəvət” adlı kitabında Ömər Faiq yazırdı ki, müsəlmanlar islam dinində yeniləşmənin olmasının zəruriliyini dərk etməlidir. Onun fikrincə, müsəlmanlar məhərrəmlikdə baş-gözünü yarıb qan tökməkdənsə, həzrəti imam Hüseynin (ə) millət yolunda şəhidliyini öyrənməli, onun şəhadətindən doğru nəticə çıxarmalı və cəmiyyətin yeniləşməsi yolunda getməlidir. O yazırdı: “Nə hacət, hər il məhərrəmlikdə zahirən başımıza kül-saman töküb üst-başımızı qanlara bulayıb, guya böylə əməl və rəftarlar ilə matəmini saxladığımız nuri-çəşmi-millət, müxəffər şühadəyi-ümmət olan həzrəti imam Hüseyn əleyhsalamın vaqeyi-şəhadəti bizlərə nümunəyi-ibrət, misali-qeyrət deyilmi? Heyif, sədd həzar heyif ki, o şahidi-millətpərvərin matəmini bu zamanəyə görə özgə cür tutmaq, mərsiyələrimizi daha təzə bir sayaq millətpərvəranə üzrə oxutmaq lazım gəldiyi halda sahibinin niyyəti və məsləkindən bixəbər hərəkət edən cansız maşın kimi qayırdığımız iş və əməldən özümüz də xəbərsiz bulunuruq” (1, s. 68).

Şübhəsiz, Ö.Faiq bu fikirlərində tamamilə haqlı idi. Çox yazıq ki, həmin dövrdən bir əsr keçməsinə baxmayaraq, bu günün özündə də bir çoxları imam Hüseynin (ə) şəhadət yolundan xəbərsizdir. Ancaq buna baxmayaraq, özlərini imam Hüseyn (ə) əqidəsinin davamçıları hesab edirlər. Çünki bu cür müsəlmanların fikrincə, əgər bir müsəlman məhərrəmlik günündə göz yaşı axıdırsa, zəncir vurursa, hətta başını yarıb qanını tökürsə, deməli, o peyğəmbər övladının layiqli davamçısıdır. Məhz bütün bunları nəzərə alaraq Nemanzadə yazırdı: “Məhərrəm ayının beş-on günündə aciz uşaqlar kimi yalnız başımıza küllər töküb zəncirlərlə öz-özümüzü vurub yaralamaq, ayə, ali bir niyyət uğrunda şəhid olan bir nümunəyi qeyrət o mücəssəmi həmiyyət üçün yas və matəm saxlamaqmıdır? Hər insaf sahibindən sorarım: lazım deyilmidir ki, hər kəs tutduğu işin, icra etdiyi matəmin nədən ötrü və nə cür bir zati-şərif üçün olduğunu layiqi ilə bilsin” (1, s. 68).

Bu baxımdan Ömər Faiq haqlı olaraq hesab edirdi ki, imam Hüseynin (ə) şəhadət yolunu anlamaq üçün ilk növbədə, peyğəmbər övladının bir ovuc tərəfdarı ilə öz qüvvətindən neçə min kərə artıq olaq qüvvətə qarşı dayanmağın məqsədini, eyni zamanda “nə üçün bu rıqqətəngiz, o ciyərsuz hal ilə şəhadətə, o dəhşətamiz surət ilə fədaicanə razı olmasının” səbələrini bilmək lazımdır. Nemanzadə yazırdı: “Şəksiz ki, qeyrət və həmiyyəti qəlbi ali hümmətinə sığmayan bu millət aşıqı şəhadəti-ölümü, xeyr, bu ölüm surətində əbədi varlığı, əsarət və həqarət ilə yaşamağa tərcih verdi. Şəksiz ki, təlūqatının, hümmətinin hüququnu mühafizə etmək, hür və müstəqil yaşamaq, özgələrə boyun əyməmək ən birinci müqəddəs niyyəti idi. Şəksiz ki, niyyət buyurduğu kimi həyat olmadığı surətdə məqsədi-alisi, hüquqi-qövmiyyəsi, istiqbali milliyyəsi yolunda qurban olmağı canına minnət bildi. Şəksiz ki, niyyət və məsləkində səbat və qərar edib Kərbəla dəhşətini hürriyyəti-vicdaniyyə, əsbiyyəti-qövmiyyə, heysiyyəti-milliyyə, hüquqi-insaniyyə qanına qorq etməyi məhz o tökülən qanların verdiyi qüvvətlə gələcəkdə açılacaq olan millət çiçəklərinin hüsn-

surətlə yaşamaqları üçündür. Heyhat, harda o niyyətlər, o fədailiklər, harda bizim bugünkü qafilanə rəftarımız, başlarımıza biməna, cahilanə kül-saman tökməklə iktifa etməyimiz?” (1, s. 68-69).

Nemanzadənin burada İmam Hüseynin (ə) şəhadətinin mənasının və mahiyyətini anlatmaqda məqsədi İslam dininin yeniliyə qarşı olmamasını, zamanla ayaqlaşmanın vacibliyini göstərmək idi. Ona görə, müsəlmanlar imam Hüseynin əqidəsindən, islamlığın əsil mahiyyətindən o qədər uzaqlaşblar ki, ancaq zəncur vurmaq, baş yarmaqla öz işlərini bitmiş hesab edirlər və nəticədə də niyyətsiz, ya da mənasız əməllə zəlif günə qalıb, yadların köləsi halına düşüblər: “”Əsas və həqiqətdən nə qədər uzaqlaşmışıq! Budur ki, bu uzaqlaşmağımız, rahat zənni ilə bugünkü həqarət və zillətlə yaşamağımız etiyimiz əməl və tutduğumuz işlərin təbii niyyətsiz, fikirsiz olduğundan, yəni həqiqətdə nə cür çalışmaq gərək olduğunu bilmədiyimizdəndir. Bugünkü əksər əmələ və rəftarımız müvafiq şəri və əqli olmadığına, hüquqi insaniyyətimizi mühafizəyə, istiqbali milliyəmizi təminə əsla yaraya bilmədiyinə əlbət əvamünasımızın əqli irməz, fikri çatmaz. Çünki onlar zəmana görə məlumatı-ələmiyyətdən, üsuli-vəzi-ələmdən bixəbərdirlər” (1, s. 69).

Onun fikrincə, millətə doğru yol göstərmək, pisi yaxşıdan ayırmaq islamlığın, türklüyün əsil mahiyyətini ortaya qoymaq üləmalardan, oxumuşlardan gözlənilir ki, ancaq onların da böyük qismi öz canlarının dərindən qalıb tərənəmək, dinmək fikirləri yoxdur. O, yazırdı: “Aman ya Rəb, nə üçün beş günlük dünya məhəbbətini, beş-on dəqiqəlik yalançı rahatı, az vaxtda puç olacaq çüzi mənfəəti dünyəviyi-əbədi həyatə, mənəvi və mükafata tərcih edirlər? Oxumuşluq sifəti, böyüklük rütbəsi, milləti cəhalətdən, səfələtdən qurtarmaq bu vəchlə həmnövünə müavinət etmək deyilmi? Həqiqət, kül, torpaq başımıza ki, hər millətin “abrazovanni”ları millətin salamatlığı üçün əvamünnas ilə hər cür rəftar, millətin hürriyyəti uğrunda mallarını deyil, canlarını fəda etdikləri halda bizim “abrazovannılar”ımız safdil cəmaəti, hənzur maarif və millətpərvərlik ələminə addım atmağa başlamış qardaşlarımızı yersiz, vaxtsiz rəfətləri ilə, yazıları ilə, maarif və mədəniyyətdən uzaqlaşdırmağa bir növ səbəb olurlar” (1, s. 70).

Nemanzadəyə görə, ikiüzlü üləmaların, “abrazovanni”ların bu əməllərinə görə xalq digər ziyalılara da inanmırlar. Onun fikrincə, bu kimi məsələlərə aydınlıq gətirmək lazımdır ki, xalq da kimlərin arxasınca getməli olmalarını bilsinlər, zəmanə ilə ayaqlaşmağı bacarsınlar: “Zəmanəmizdə bir az görünməyə başlayan hürriyyət, ədalət, insaniyyət günəşi hərçənd bizim üstümüzə, bizim üfütümüzə də doğulacaqdır. Lakin o günün işığından vaxtında istifadə etmək üçün indidən hazırlanmağımız, fürsəti itirməyib dərhləşəyimiz lazımdır. Dərhləşmək, görüşmək, xəbərləşmək, ərzi-hal etməyimiz üçün də əlbəttə, işə yarar, söz keçər, qədri bilinər ümumi “dil”imiz olmalıdır. Bu ümumi nüfuzlu “dil” dəxi millətlərdə olduğu kimi, şəksiz “mətbəə” və “mətbuatdır”” (1, s.70-71). Beləliklə, o hesab edirdi ki, hazırda milli hüquqları, insani vəzifələri, islamlığın və türklüyün əsil mahiyyətini ortaya qoyacaq vasitə mətbuatdır.

Nemanzadə açıq şəkildə yazırdı ki, Avropa nicatını ilk növbədə, ruhanilərini şüurca ya dəyişdirməkdə, ya da öz yerini göstərməkdə tapdı. Artıq Avropa da ruhanilər ya gözə görünmürlər, ya da görünənləri millətin mənafeyindən danışırlar. Müsəlman xalqlara gəlinə, burada hələ də vəziyyətin ürəkəçən olmadığını yazan Nemanzadəyə görə, avropalılardan fərqli olaraq bizim çıxış yolumuz milli həyatımızın inkişafı üçün, ancaq həqiqi üləmalara, ruhanilərə bel bağlamaqdır. O, yazırdı: “Biz bambaşqayız. Biz, öz milli həyatımızın bəqası üçün gərək dörd əli ilə həqiqi ruhanilərə, məscidlərimizə, məscid məktəblərimizə, şəri adətlərimizə sarılaq. Həqiqi üləmamıza böyük ümidlər, ümidi-nicatlar bağlayaq. Amma indiyə qədər olduğu kimi kor-koranə yox ha! Milli məktəblər, ruhani mədrəsələr açıb onlar ilə gözümüzü, beynimizi açmaq ilə qana-qana ümid bağlayaq” (1, s. 84).

Onun fikrincə, bizim nicat vasitəmizdə avropalılardan fərqli olaraq ruhaniləri, üləmaları tamamilə zərərsizləşdirmək yox, ruhani idarələrimizi yeniləşdirməkdir: “Hərçənd bir millətin tərəqqisi əsasən, ruhanilər ilə olmuyub, biləks bəzi millətlərin, xüsusilə avropalıların tərəqqisi, ruhanilərin nüfuz və iqtidarından düşməkləri ilə başlamışdır. Amma islamda, xüsusən bu növ zülm və cəhalət dövründə, hər tərəfdən sıxılıb əzildiyimiz belə keşməkeşli bir vaxtda bizim nicatı vasitəmizin ən ümdəsi, bizi bizi səlamətə çıxaran yolların ən gödəyi ancaq idareyi-ruhaniyyətlərimizin islahıdır” (1, s. 121). O, sadəcə yazırdı ki, həqiqi üləmalarla, həqiqi ruhanilərlə

bunu etmək olar, yallançı ruhanilərlə yox. Deməli, millət də məhz həqiqi üləmaların, ziyalıların (Ə. Ağaoğlu, Ə. Hüseynzadə və b.) arxasınca getməli və onlara tapınmalıdır **(1, s. 98-100)**.

Yeniləşməklə mühafizəkarlıq məsələsində Nemanzadənin Əbuturab Axundoglu ilə dini və dünyəvi elmlərdən hansının daha önəmli olması mövzusunda apardığı polemika da maraq doğurur. Opponentləri ilə razılaşmayan Ö. Faiq görə, ilk dövrdə islamın əqidə və ehkamlarının açıq və sadəliyi sayəsində, müsəlmanlar gözəl əxlaqlı, mətin qəlbli, azad fikirli, doğru sözlü, tərəqqipərəst, nəhayət dünyəvi elm xadimi olduqlarından az vaxtda dünyanın yarısını fəth etmiş, ədalət və mərhəmətlə də idarə etmişlər. Ancaq sonralar, əslində Quranın sadə və bəsit olan əqidə və ehkamlarının bəyanı üçün uzun-uzun təfsir kitabları yazılıb, bununla da əsil islamdan, “əql və hikmətdən” uzaq düşülüb. **(1, s. 146)**.

Ö. Faiq yazırdı ki, indi islamın əsil mahiyyətini dərk etmək, onun dünyəvi elmlərlə bağlı cəhətlərini mənimsəmək vaxtıdır. Çünki Quranın özünün də böyük qismi dünyəvi elmlərə aiddir: “Bu qəziyyələrdən şu nəticəyi çıxarmaq istəyirəm ki, Quranı, islamı bilmək, Allahı tanımaq, kamil insan olmaq üçün şəriət elmini bilmək on dərəcə lazımsa, dünyəvi elmləri bilmək üçün doxsan dərəcə lazımdır” **(1, s. 147-148)**. Onun fikrincə, əgər dünyəvi elmlərlə mədəniyyətə və insaniyyətə nail olmaq mümkün deyilsə, dini elmlərlə heç vaxt buna müvəffəq ola bilmərik. Deməli, müsəlmanlar hər iki elmi, ancaq daha çox da dünyəvi elmləri öyrənməlidirlər **(1, s. 157)**.

Nemanzadənin milli ruhu Ağaoğlu, Hüseynzadə yaxın idi, buna görə də çox keçmədi ki, o, 1910-cu illərin əvvəllərindən “Molla Nəsrəddin”lə yollarını ayırmalı oldu. Bizcə, Nemanzadənin “Molla Nəsrəddin”dən ayrılmasında Cəlil Məmmədquluzadənin get-gedə İslam dininə münasibətdə daha kəskin mövqe tutması bunun əvəzində avropalaşmağa və rus bolşevizminə ifrat meyil etməsi mühüm rol oynamışdır. “Molla Nəsrəddin”dən ayrıldıqdan sonra Nemanzadənin islama və türklüyə əvvəlcədən olan münasibəti daha da inkişaf etmişdir **(5, s. 98)**. Deməli, Ö. Faiq din-islam məsələsinə münasibətdə Ə. Ağaoğlu, Ə. Hüseynzadə, M. Ə. Rəsulzadə, Ü. Hacıbəyli və başqaları ilə təqribən eyni xətti tutmuşdur. Eyni zamanda o, bundan sonra ümidini ruhani idarələrinin dəyişməsindən daha çox milli aydınların, milli təşkilatların təşəkkülündə görmüşdür.

İctimai-siyasi görüşləri

Nemanzadə, ilk dövrlərdə ümum Türk birliyi tərəfdarı olmuş, zamanla milli-məhəlli türkçülüyn daha gerçəkçi olması qənaətinə gəlmişdir. O, yazırdı ki, Türk milləti arasında oyanışa nail olmaq üçün onun aparıcı ziyalıları tək vücut, tək rəy, tək cəhət-yol altında birləşməlidir **(1, s. 75)**. Deməli, əvvəllər ümidini daha çox islamiyyətin yeniləşməsində, ruhani idarələrinin təkmilləşməsində görən Nemanzadə bunun mümkünsüzlüyünü dərk etdikdən sonra milli oyanış, milli birlik məsələsinə önəm vermiş, milli təşkilatların yaranmasını vacib hesab etmişdir. Onun fikrincə, türklər ancaq islamlıqını deyil, türklüyünü də dərinlən dərk edib millətə təmənnəsiz yardım etməli, irəli aparmalıdırlar. Məsələn, o, “Millətpərəstlik zamanıdır” məqaləsində yazırdı ki, türklər islamlıqı qəbul etməklə mənfi anlamda heç vaxt dəyişməmişlər. Əksinə daha güclü olaraq hər daim ədalətin, haqqın yanında olmuş, ədalətsizliyə, haqqsızlığa qarşı mübarizə aparmışlar **(1, s. 134)**.

Nemanzadə türklüyü heç bir zaman məhdud çərçivədə görməmiş, Türk xalqlarının birliyi uğrunda mübarizə aparmışdır. Bu baxımdan o, Birinci Dünya müharibəsi dövründə zor günlərini yaşayan Osmanlı türklərinə daim dəstək olmuşdur. Nemanzadə 1915-ci ilin yanvar ayında “İqbal” qəzetində dərc olunmuş “Yardım təcili lazım” məqaləsində Osmanlının Şərq cəbhəsində «Sarıqamış» hərbi əməliyyatından sonra Rus-Erməni birliklərinin hücumuna uğramış Qars, Ərdahan, Kağızman əhalisinə təcili yardımın vacibliyindən bəhs edərək yazırdı: “Müharibə dolayısıyla Qafqaz müsəlmanlarının düşar olduqları fəlakəti kiçik saymayınız. Qars oblastında üz verən fəlakəti Bakıya, Gəncəyə qədər gələn 40-50 ev ilə, Ahıska kəndlərinə can atan bir neçə yüz müsəlman azınlığı ilə müqayisə etməyiniz. Fəlakət xəyal etdiyinizdən daha müdhiş, xəyal edə bildiyinizdən daha dəhşətlidir. Fəlakət və səfalət Qars, Ərdahan, Kağızman, Oltı okruqlarını tamamilə tutmuşdur. Oralarda yüz minlərcə müsəlman camaatı yardıma möhtac bir haldadır” **(6)**.

O, “İqbal” qəzetində nəşr olunan “Bir loxma əkmək”, “İmtahan” kimi məqalələrində də Anadolu Türkləri ilə bir arada, dayanışma halında olmamızın səbəblərindən yazırdı. Birinci Dünya savaşı bir daha göstərdi ki, bütün dünya millətləri kimi Anadolu və Azərbaycan türklüyü bir imtahan qarşısındadır. Onun fikrincə, bu imtahan çatışmayan bir çox yönlərmizlə yanaşı, milli birliyimizi və bərabərliyimizi göstərən cəhətləri də ortaya qoydu. Ö.F.Nemanzadə yazırdı: “Əgər bugünkü imtahan ilə dərsimizi dərk edib gələcəyimizə hazırlana bilsək çəkdiyimiz bəlalər, həqarətlər, acılar millətin istiqbalına qurban olsun. Doğru, bugünkü halımıza baxınca istər intelligent, gərəksə ruhsal olsun, millət başçılarımızdan ümitsizəm. Amma millətin, xalqın gələcəyinə inamım sonsuzdur. Əgər insanların başına xüslu, həmiyyətli, sürəkli, bilincli insanlar keçsələr az vaxtda diriləcəyinə ümidvaram» (7).

Bizcə, türkçülüklə bağlı olaraq Nemanzadə 1917-ci ildə yazdığı “Mən kiməm?!” məqaləsində nəinki o dövr üçün, günümüzdə də aktual olan bir çox maraqlı məsələlərə toxunmuşdur. O yazırdı ki, hər kəs öz millətini tanıyıb onun uğrunda mübarizə apardığı bir zamanda biz öz millətimizi sevmək belə deyil, onun quru adını da bilməyib ortada çaşib qalmışıq: “Kim olursa olsun, insan bir nəfər, bir millət və ya fikri-əməl uğrunda vaxt can yandırır ki, ona o zaman aşiq olur ki, onu yaxından tanıyıb ürəkdən sevsin, yoxsa quru və yalançı göstərişlərlə arada məhəbbət, eşq deyil, bayağı dostluq belə olmaz. Mən iddia etmək deyil, uca səslə bağırıram ki, biz özümüzü tanıyırsınız, biz öz millətimizin boş adını belə bilməyirik” (1, s. 233-234).

Hələ, Ömər Faiqdən öncə Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Ü.Hacıbəyli, M.Ə.Rəsulzadə və başqa aydınlarımız bu məsələyə toxunaraq türklərin milli kimliklərini dini kimliklə eyniləşdirdiklərini, bunun yanlış olduğunu dəfələrlə yazmışdılar. Ancaq çar Rusiyasının Quzey Azərbaycanı işğal altında tutduğu bir əsrə yaxın müddətdə apardığı antitürk siyasətinin nəticəsi olmalı idi ki, millətin özünüdərk prosesini kifayət qədər ağırlı keçirdi. Milli şüuru çar Rusiyasının ideoloqları tərəfindən zədələnən Azərbaycan türklərinin əksəriyyəti özlərini “müsəlman” olaraq qəbul edirdilər. Ancaq bununla kifayətlənməyib milli kimliklərini “persiyan”, “sünni”, “şiə”, “tatar” kimi göstərənlər də tapılırdı. Ö.Faiq doğru yazırdı ki, halbuki Təbrizin şiəsi, Osmanlının sünnisi, Qafqazın müsəlmanı hamısı türk oğlu türkdürlər. Ancaq Qafqaz türkü İran türkünə “ac tat”, Tiflis türkü isə “persiyan” gözü ilə baxır. Nəticədə də İran türkləri uşaqlarını fars məktəbində oxudub özlərinə “şiə-fars” rəngi verirlər (1, s. 235-236).

Digər tərəfdən Ömər Faiqə görə, türklər İslam qeyrətini də o qədər çəkmişlər ki, artıq bu qeyrətlə öz varlığını və adını da itirmişlər: “Hə, ey Türk! İstər darıx, istər karıx, yaxandan əl çəkəcək deyiləm. Sən hər şeyi öyrənmək istədiyin halda niyə bircə zadı – yəni özünü bilmək istəmirsən, niyə öz varlığından, öz vücudundan, öz soy və nəslindən xəbərin yox? Niyə sənə “Kimsən?” dedikləri vaxt həqiqi cavabında aciz qalırsan? Niyə sadəcə deyə bilmirsən ki, mən Türkəm? Niyə deyə bilmirsən ki, şiəlikdən, sünnilikdən, babılıqdan əvvəl sən türk idin. İndi də türksən və bundan sonra Türk qalacaqsan” (1, s. 238).

Çünki türklük nə dinlə, nə də dinsizliklə bağlı deyildir. Bu, bir milli kimlik, öz soyunu və kökünü tanımaq, bir sözlə dünyagörüşdür. Türklər isə, hələ İslamdan öncə həm milli kimliklərini - türklüklərini, həm də dini kimliklərini - Tanrıçılığı yaxşı anlamışlar. Bu mənada, türklər dünyanın köklü və inancılı millətlərindən biridir. Ancaq ötən min illiklər ərzində başqa millətlərə yurdumuzda və ürəyimizdə yer verərək türklüyümüzdən uzaqlaşdığımız zamanlar da az olmamışdır. Nemanzadənin təbrincə desək: “Ey özünü itirir, unudur dərəcədə müsəfirpərvərlik, özgələrə hörmət göstərən türk, yaxşı yadına sal ki, sən ruhun, sən qanın, sən düşüncən, sən varlığın hələ sən özündə ikən sən bugünkü kimi dilsiz, yazısız yəni milli nişanəsiz deyildin. Ey sadə ürəkli türk, dünən, bu gün öz varlığını, öz mədəniyyətini göstər bilib, indi sənə “köhnə barbar” gözü ilə baxıb bugünkü mədəniyyətlərin haqsızlıqlarına görə incimə” (1, s. 239).

100 il bundan əvvəl digər Azərbaycan mütəfəkkirləri kimi, Nemanzadə də türkləri ayılmağa, tərpənməyə və milli qururu uğrunda mübarizəyə səsləyirdi: “Ey türk, zamanımız özgə zamandır. Əgər bundan sonra özümüzü tanımayıb qalsaq, qorxuram ki, gec ayıldığımız vaxt sağalıb yigitcə yaşamaya vücudumuzda qüvvət və təqət qalmamış ola. Ey türk, keçmişlərdən ibrət al, hələ vücudun sağlam ikən, yaşamağa istedadın var ikən, fürsət əldə ikən əsil vücudunu tanı, qədrini anla. Ey türk, yaxşı bil ki, bugünkü məhşərin suri-israfilə elmə, milli ittihadə dəvət ediyor” (1, s. 239-240). Onun fikrincə, indinin

siyasi fəlsəfəsi tərəqqiyi millətçilikdə görür. Bu mənada, Nemanzadə açıq şəkildə yazırdı ki, insanda dini əqidə ilə yanaşı millətpərvərlik də mühüm yer tutur. Çünki millətpərvərlik ictimai fəlsəfənin əsas olub, özünü tanımaq fəlsəfəsi, millətini bilmək elmidir **(8, s. 768)**.

Nağı Şeyxzamanlı iddia edir ki, 1918-ci ilin yanvarında Trabzonda keçirilən bir toplantıda özü Türkiyənin yardımı ilə Qafqazda ikinci bir Türk dövlətinin qurulmasını təklif edərkən Ömər Faiq əvvəlcə buna qarşı çıxmış və Qafqazın Osmanlı tərəfindən işğal edilərək, öz ilhaqı altına almasını daha doğru saymışdır **(9, s. 65)**. Ancaq sonralar türk paşaları ilə söhbət edərkən Ömər Faiq də bildirib ki, Azərbaycan xalqı türklüklərini həqiqətən dərk etmiş bir xalqdır və istiqlala layiqdir **(9, s. 70)**.

Deməli, Ömər Faiq də hesab edib ki, türklüyün əsas sütunlarından biri müstəqil dövlətdir. Bu baxımdan Ömər Faiq dövlətçilik məsələsinə xüsusi önəm verir, Azərbaycan milli hökumətinin işini pozmağa çalışan qara qüvvələri tənqid edirdi: “Mənafeyi-ümumiyyə xidmət etməyə, haqq və camaat rızası üçün çalışmağa alışmamışıq. İnanınız, çoxumuzun fikri və xəyalı xüsusi mənfəətdir. Milli hökumət düşüncəsi, xəzinə faydası birər bəhanə, birər lafdir (boş sözdür). Bütün hərəkətimiz, ümumiyyət pərdəsi altında xüsusilikdir. Hər kəs bu dərdə mübtəladır. Bu dərd isə cavan hökuməti incidiyor, sarsıdıyor. Xaricə qarşı daxili qüvvətimizi zəiflədiyor. İçəridəki mənfəətpərəstlik xaricdəki düşmənləri sevindiriyor, yeni qurulan hökumət maşinasını pozuyor, həm də fəna halda pozuyor. Heç kəs ürəkdən düzəltməyə can yandırmıyor, ortalıqda bir “spekulyasiya”dır, bir xəyanətdir gediyor” **(1, s. 243)**. Onun fikrincə, nə olursa-olsun milli dövləti yıxmaq istəyənlərə qarşı çıxıb Cümhuriyyəti qorumaq lazımdır: “Qurduğumuz xalqçı cümhuriyyətdə hər zaddan qabaq murad və mənfəətini nəzərə almaq lazım gəlir. Cümhuriyyətimizin bünövrəyi-əsasını meydana gətirən qara xalqın üzünü ağartmaq, üstlərindən cəhalət qaranlığını qaldırmaq, məişət ağırlığını atmaq xalqçılığın şah əsəri, yeganə vəzifə olur” **(1, s. 248)**.

Ömər Faiq Türkcülüynün əsas ana sütunlarından biri olan Türk dili məsələsinə də çox önəm vermiş, bir çox məqalələrində Azərbaycan türklərinin ana dilinə sahib çıxmasının vacibliyindən bəhs etmişdir. Onun fikrincə, bir millətin varlığı ilk növbədə, onun dilinin varlığıdır, ana dili yoxdursa, millət də yoxdur. Nemanzadə yazırdı: “Siyasi, milli məsələlərimiz arasında dil bəhsi kiçik görünsə də məni onlar qədər rahatsız edib durdurdu. Çünki istər siyasi və milli, istərsə də maarif və mədəniyyət məsələlərindən danışan, onların lüzumunu bildirən dildir. Dil nə qədər açıq, sadə və anlayışlı olarsa, bildirdiyi fikirlər də o qədər tez mənimsənib işə keçər” **(10, s. 86)**.

O, “Dilimiz və imlamız” məqaləsində yazırdı ki, milli dilin itirilməsi qorxusu bütün millətlərdə, xüsusilə də müstəmləkəçiliyə məruz qalanlar da vardır: “Bu qorxu, millətini sevən hər həmiyyətlini düşündürsə gərəkdir. Çünki dadlı dilimizin yavaş-yavaş aşağıya doğru düşdüyünü görürüz. Sevgili dilimizin aramızdan artıq qiyməti gedir. Halbuki bu zamanda hər millət öz dilini saxlamaq üçün varını yox, canını belə fəda edir. Nə edək? Bizim bir çox işlərimiz kimi bu da böylə düşür: Qafqazyalı, elmlə iki türk yarım saata qədər öz ana dilləri ilə danışsalar darıxırlar. Bir qazanlı ilə bir qafqazlının beş, on dəqiqə türkcə danışa bilmələri isə çox az görünür. Yazıları da bunun kimi” **(1, s. 29)**.

Ona görə, bir millətin övladlarının eyni bir dilin fərqli şivələrində danışması təbii olsa da, ancaq tamamilə yad dil vasitəsilə ünsiyyət qurmaları yolverilməzdir. Nemanzadəyə görə, burada əsas problem şivə anlaşılmaqlığı deyil, imla və qaydalara əməl etməməyimizdir: “Demək ki, bu gün çoxumuzun türk dili ilə danışmaq, yazmaq istəməməyimizə səbəb qayda, imla, məhəbbətimizin yoxluğu” **(1, s. 29)**. Nemanzadə yazırdı ki, bundan çıxış yolu son əsrlərdə təqlid etdiyimiz “gərəksiz” və “artıq” ərəb və fars qaydalarından imtina edib, türk sözlərimizi və türk adlarımızı bərpa etməyimizdir **(1, s. 31)**.

O, eyni zamanda Ə.Hüseynzadənin, Ə.Kamalın və başqalarının Azərbaycan Türk dilini Osmanlı Türk dilinə oxşadılmasına qarşı olmuşdur. Nemanzadə hesab edirdi ki, Hüseynzadə Türk dilinin yenidən təkmilləşdirilməsi məsələsində bir qədər haqlı olsa da, əsasən onunla razılaşmaq mümkün deyil. Ona görə, vaxtilə əcdadlarımızın, xüsusilə də Səlcuqların və Osmanlıların islam dinini, müsəlmanlığı öyrənmək üçün təhsildə ərəb dilinə və ərəb əlifbasına üz tutması yanlış olduğu kimi, indi də İstanbul şivəsini ədəbi dil elan etmək Türk dili üçün uğurlu deyil. O, yazırdı: “Atalarımız müsəlmanlığı ərəb hərfləri ilə və ərəb dili ilə öyrənmək istəyib böyük zərərlərə, fəlakətlərə düşər oldular. “Düşün, sonra iman gətir” qaydasını buraxıb, “gözünü, beynini yum, ərəb dili ilə, ərəbə müqəllidlik ilə iman gətir” – üsulunu təqib etdilər. Bu yol ilə həm özlərini, həm də bizi bədbəxt etdilər.

Elə bilirəm ki, dəxi keçmişlərdən, keçmiş zərərlərimizdən, Avropanın bu gün narazı olub asanlıqla düzəldə bilmədiyi qüsurlarından ibrət almaq vaxtıdır. Bilmədiyimiz Avropanın bu gün narazı qaldığı əskikliklərdir ki, onu da oradan öyrənib hər iki qüsurun bundan sonra bizdə kökləşməməsinə dörd əl ilə çalışmalıyıq. Heç bir ağıllı türk bulunmaz ki, keçmiş qüsurlarımızı, Avropada bu gün görülən rahatsızlıqları bilə-bilə onların gələcəkdə bizdə də təkrar olunmasına razı olsun” (1, s. 166).

Onun fikrincə, Türk xalqlarında imla qarışıqlığının səbəbi isə Türk dilinin qanuna tabe olmaqdan çox son əsrlərdə ərəb və fars imlasını təqlid etmək olmuşdur. Bununla da min illərdən qalan türk adlarımızı, türk sözlərimizi bir kənara qoyub sob dövrlərdə dilcə ya ərəbləşmişik, ya da farslaşmışıq. O, hesab edirdi ki, buna son qoymaq zamanı gəlib çatmışdır: “Doğrudur, biz ərəb və farsdan minlərcə söz almışıq. Bundan sonra da ehtiyac gördükcə alacağıız və almalıyıq. Lakin o aldığımız sözləri özümüzə mal edib, onları öz türk sərfimizə tabe etməliyik. Onları türk sözü kimi işlətməliyik. ərəbin, farsın hamı sərf qaydalarını dilimizdən qovmalıyıq. Öz türk dilimizin aləmində yalnız türk sərfini etməliyik” (1, s. 172).

Nemanzadə hesab edirdi ki, Azərbaycan türkləri üçün ilk növbədə, vacib olan Türk dilinin qorunub saxlanmasıdır: “Hər millətin ədəbiyyata malik dili o millətin ruhu, nişaneyi mövcudatıdır. Ondən məhrum olduğu gün mərhum olmuş, ondan uzaqlaşdığı gün qəbrinə yaxlaşmış deməkdir. Tarix bizə göstərir ki, bir millətin cahangirliyi, hökuməti hətta yeri-yurdu da əlindən alınsın, madam ki, milli ədəbiyyatı var, o millət məhv edilməz. Dili kəsilməyən millətin vücudu kəsilməz, ədəbiyyatı yaşayan millət heç vaxt ölməz” (1, s. 246). Nemanzadə hesab edir ki, Qərbdə fransız dili hansı əhəmiyyətə malikdirsə, Türk dili də Yaxın Şərqdə bir o qədər böyük əhəmiyyət daşıyır: “Türk dilinin Yaxın Şərqdəki hakimiyyətinə şahidlər axtarmaq lazım deyil, onunla danışan 60-70 milyonluq böyük bir kütlənin şahidliyindən daha möhkəm nə ola bilər?” (1, s. 247).

Nəticə

Beləliklə, Sovetlər Birliyi dövründə daha çox “mollanəsrəddinçi”, hətta bəzən marksist-leninizm tərəfdarı kimi qələmə verilən Nemanzadə heç vaxt milli-dini dəyərlərdən kənara çıxmamış, Azərbaycan Cümhuriyyətinin varlığını müdafiə etmiş, milli-demokratlar bir sırada olmuşdur. Onun dünyagörüşünün əsasında yeniləşmək, islam dininin əsil mahiyyətini dərk etmək və türkün özünə dönüşü dayanmışdır. Nemanzadə çox doğru dərk etmişdir ki, ilk növbədə türkün öz fəlsəfəsinə, dünyagörüşünə dönməsi vacib şərtidir. Çünki öz milli mahiyyətindən, milli varlığından uzaq düşən bir toplum üçün yeniləşmək və dindən yapışmaq çox da fayda verməz.

Burada əsas məsələrdən birisi də, milli-dini adət-ənənələrin hər daim zamanə ilə uzlaşdırılması, ayaqlaşdırılmasıdır. Bizcə, Nemanzadə bu məsələdə də, xeyli dərəcədə haqlı idi ki, milli-dini adətlərini hər vaxt öz zamanına uyğunlaşdırı bilən toplumlar daim diri qalır və inkişaf edirlər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Nemanzadə Ömər Faiq. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006
2. Mirəhmədov Əziz. Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası (2 cildə II cild). Bakı: Elm və təhsil, 2011
3. Köçərli F.Q. Marksizm-leninizm və Azərbaycanda demokratik ictimai fikir. Bakı: Azərşər, 1976
4. Köçərli F.Q. «Molla Nəsrəddin»çi Ömər Faiq. Bakı: Elm, 1996
5. Ələkbərov F.Q. Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış (II hissə). Bakı: Elm və təhsil, 2014
6. Nemanzadə Ömər Faiq. Yardım təcili lazım. “İqbal” qəzeti, №842, 19 yanvar 1915
7. Nemanzadə Ömər Faiq. İmtahan. “İqbal” qəzeti, №894, 24 mart, 1915
8. Ələkbərli F.Q. Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər). II hissə. Bakı: Elm və təhsil, 2020

9. Şeyxzamanlı Nağı. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri. Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1997
10. Nemanzadə Ömər Faiq. Xatirələrim. Bakı: Gənclik, 1985

Фаик Алекперли

НАЦИОНАЛЬНО-РЕЛИГИОЗНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ОМАР ФАИК НЕМАНЗАДЕ

Резюме

В статье рассматриваются вопросы национального просвещения, религии, обновления, национального языка и другие вопросы мировоззрения азербайджано-турецкого мыслителя Омара Фаига Неманзаде. Здесь говорится, что национально-просветительские собрания Неманзаде критиковали консерватизм и шли в ногу с современными условиями. Таким образом, Омар Фаик видел в просвещении важный путь национального пробуждения Азербайджанского народа и высказался за реформы в обществе. Наряду с причинами склонности Неманзаде к западной культуре также подчеркивалась важность осторожности, чтобы не европеизироваться. Омар Фаик никогда не был радикальным в критике восточной культуры, включая исламскую культуру, которая в последние столетия пришла в упадок, и старался быть осторожным в этих вопросах. Главной мишенью для критики Неманзаде был не ислам или Коран, а лицемерные священнослужители и муллы, выступавшие от имени этой религии. Омар Фаик сосредоточился на реформах, направленных на приведение ислама в соответствие с современными студентами. В то же время в статье комментируются общественно-политические взгляды Омара Фаига, анализируются его взгляды на будущее Азербайджанского народа, Азербайджанских турок. Таким образом, Неманзаде не только считал очень важным понимание турецкой идентичности, но и пытался показать, что это тоже мировоззрение. С этой точки зрения Неманзаде пытался донести до своих соотечественников важность понимания тюркизма, считая, что Азербайджанский народ вернет независимость на основе тюркизма.

Цель - проанализировать идеи национально-религиозного просвещения и тюркизма Омара Фаига Неманзаде.

Методология - сравнительный анализ, наследование, передача идей, анализ.

Результаты исследования - Поиск примирения идей Омара Фаига Неманзаде с социально-политическими и идеологическими требованиями современности.

Ключевые слова: Национальное просвещение, Западная культура, Азербайджано-турецкая культура, Тюркизм, Национальная независимость, Турецкое единство

Faig Alakbarli

NATIONAL-RELIGIOUS EDUCATION AND SOCIO-POLITICAL IN OMAR FAIG NEMANZADE'S VIEWS

Summary

The article discusses the issues of national enlightenment, religion, renewal, national language and other issues in the worldview of Azerbaijani-Turkish thinker Omar Faig Nemanzade. It is

stated here that Nemanzadeh's national enlightenment meetings were critical of conservatism and kept pace with modern conditions. Thus, Omar Faig saw enlightenment as an important way for the national awakening of the Azerbaijani people, and spoke in favor of reforms in society. Along with the reasons for Nemanzadeh's propensity for Western culture, the importance of being careful not to Europeanize was also highlighted. Omar Faiq has never been radical in criticizing Eastern culture, including Islamic culture, which has been in decline in recent centuries, and has tried to be careful in these matters. Nemanzadeh's main target of criticism was not Islam or the Koran, but hypocritical clerics and mullahs who spoke on behalf of that religion. Omar Faiq focused on reforms to bring Islam into line with modern students. At the same time, the article comments on the socio-political views of Omar Faig, analyzes his views on the future of the Azerbaijani people, the Azerbaijani Turks. Thus, Nemanzadeh not only considered the understanding of the Turkish identity very important, but also tried to show that it was also a worldview. From this point of view, Nemanzadeh tried to convey to his compatriots the importance of understanding Turkism, believing that the Azerbaijani people would regain independence on the basis of Turkism.

Purpose of the research - The aim is to analyze the ideas of Omar Faig Nemanzadeh's national-religious enlightenment and Turkism.

Methodology - comparative analysis, inheritance, transmission of ideas, analysis.

Results of the study - Search for reconciliations between the ideas of Omar Faig Nemanzadeh and the socio-political and ideological requirements of modern times

Keywords: National enlightenment, Western culture, Azerbaijani-Turkish culture, Turkism, National independence, Turkish unity